

DEVELOPMENT TRENDS OF AGRICULTURAL ACTIVITY IN LEGALLY PROTECTED AREAS

Summary

The main goal of the rural protected areas is to shield natural resources from degradation and save them from improper use. The goal may be achieved if the economic activity will proceed according to the rules of the sustainable development in the protected area, for example organic farming and agro-tourism. From the natural protected areas people may take not only ecological advantage but also economic and social one.

KIERUNKI ROZWOJU DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ NA OBSZARACH PRAWNIE CHRONIONYCH

Streszczenie

Na obszarach chronionych nadrzędnym celem jest ochrona cennych zasobów przyrodniczych. Jednak gospodarstwa rolne zlokalizowane na tych terenach powinny mieć szansę na rozwój ekonomiczny i społeczny. Rolnicy widzą wiele zalet w gospodarowaniu na terenach chronionych, ale dostrzegają też szereg barier utrudniających ten rozwój. Głównymi kierunkami działalności na tych obszarach powinny być rolnictwo ekologiczne oraz turystyka przyjazna środowisku.

1. Wstęp

Współczesne podejście do ochrony przyrody opiera się na koncepcji ochrony całej różnorodności biologicznej oraz georóżnorodności, czyli dbania o wartościowe elementy przyrody żywej i nieożywionej. Ochroną obejmuje się zarówno unikatowe elementy przyrody, jak i elementy typowe, charakterystyczne dla pewnych obszarów. Najbardziej skutecznym sposobem ochrony poszczególnych gatunków oraz biocenoz jest zachowanie w całości funkcjonującego ekosystemu. W rozumieniu Ustawy o Ochronie Przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. [21] „ochrona przyrody polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody: dziko występujących oraz objętych ochroną gatunkową roślin, zwierząt i grzybów, zwierząt prowadzących wędrowny tryb życia, siedlisk przyrodniczych, siedlisk zagrożonych wyginięciem, rzadkich i chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, tworów przyrody żywej i nieożywionej oraz kopalnych szczątków roślin i zwierząt, krajobrazu, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień”. Celem ochrony przyrody według cytowanej Ustawy jest:

- 1) utrzymanie procesów ekologicznych i stabilności ekosystemów,
- 2) zachowanie różnorodności biologicznej,
- 3) zachowanie dziedzictwa geologicznego i paleontologicznego,
- 4) zapewnienie ciągłości istnienia gatunków roślin, zwierząt i grzybów, wraz z ich siedliskami, przez ich utrzymanie lub przywracanie do właściwego stanu ochrony,
- 5) ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień,
- 6) utrzymywanie lub przywracanie do właściwego stanu ochrony siedlisk przyrodniczych, a także pozostałych zasobów, tworów i składników przyrody,

- 7) kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informowanie i promocję w dziedzinie ochrony przyrody.

W 2007 roku tereny objęte ochroną prawną zajmowały 32,3% powierzchni kraju, tj. ponad 10102,9 tys. ha [6]. Jakościowe zróżnicowanie kategorii obszarów chronionych wynika z celów ochronnych, jakie są im przypisane oraz różnych funkcji.

2. Charakterystyka przyrodniczych obszarów prawnie chronionych

Według Okuniewskiego [14] system obszarów chronionych ma na celu:

- utrzymanie naturalnych warunków bytowania oraz rozwoju chronionych i zagrożonych gatunków zwierząt, roślin oraz glebowego i wodnego środowiska,
- utrzymanie zdolności środowiska naturalnego do samoczynnego odtwarzania się zachowania biologicznej równowagi, przy ograniczeniu ingerencji człowieka,
- prowadzenia badań nad czynnikami wywołującymi zmiany w środowisku naturalnym oraz kierunkami i długofalowymi skutkami tych zmian,
- zapewnienie warunków do rekreacji i turystyki,
- prowadzenie działalności edukacyjnej, informacyjnej i promocyjnej w dziedzinie ochrony przyrody,
- zapewnienie warunków do rekreacji i turystyki.

Obszarowe formy ochrony przyrody tworzą: parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronione krajobrazu, użytki ekologiczne, stanowiska dokumentacyjne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe (tab. 1) oraz sieć Natura 2000. Obejmują one łączną powierzchnię ponad 10 mln ha (bez Natury 2000), z czego około połowę stanowią obszary rolnicze. Główną rolę odgrywają parki krajobrazowe, w których użytki rolne stano-

wią 36% oraz obszary chronionego krajobrazu z 40% udziałem UR. Również około 10% powierzchni parków narodowych jest wykorzystywana rolniczo. Z kolei w rezerwach przyrody, według ustawy o ochronie przyrody, nie może być prowadzona żadna działalność gospodarcza.

Tab. 1. Obszarowe formy ochrony przyrody [6]
Table 1. Area forms of nature protection [6]

Forma ochrony	Liczba obiektów	Powierzchnia [tys. ha]	Udział powierzchni kraju [%]
Parki Narodowe	23	317,3	1,0
Rezerваты przyrody	1423	168,8	0,5
Parki krajobrazowe	120	2603	8,1
Obszary Chronionego Krajobrazu	413	7050	22,5
Użytki ekologiczne	6686	46,1	0,14
Stanowiska dokumentacyjne	153	781	0,003
Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	207	93,5	0,27

Parki narodowe obejmują obszary wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnymi, o powierzchni nie mniejszej niż 1000 ha. W parku ochronie podlega cała przyroda oraz walory krajobrazowe, a wszelka działalność podporządkowana jest ochronie przyrody. Około 15% powierzchni PN stanowi własność inna niż państwowa, z czego większość jest wykorzystywana rolniczo. Parki krajobrazowe to obszary chronione ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe, w celu zachowania i popularyzacji tych wartości w warunkach zróżnicowanego rozwoju. Są to przeważnie najbardziej ulubione tereny rekreacyjne, o dużych walorach turystycznych. Zajmują one 8,1% powierzchni kraju, z czego użytki rolne stanowią ponad 900 tys. ha. Grunty rolne, leśne i inne nieruchomości znajdujące się w granicach parku krajobrazowego są nadal wykorzystywane gospodarczo. Ograniczenia dotyczące gospodarki rolnej i leśnej polegają na przestrzeganiu zasad racjonalnego prowadzenia tej działalności, tak aby nie naruszała ona naturalnego układu czynników przyrodniczych i harmonii lub estetyki krajobrazu. Obszary chronionego krajobrazu obejmują tereny chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz o zróżnicowanych ekosystemach, wartościowe ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnią funkcję korytarzy ekologicznych [19].

Nową formą ochrony obszarowej, wprowadzoną do polskiego prawa w 2004 r. jest Natura 2000. Za obszary „naturalne” uznaje się tereny najistotniejsze dla zachowania zagrożonych i ginących gatunków roślin i zwierząt oraz charakterystycznych siedlisk przyrodniczych, mających znaczenie dla ochrony wartości przyrodniczych całej Europy [2]. W skład sieci wchodzić tzw. specjalne obszary ochrony (tzw. obszary siedliskowe), wyznaczone na podstawie Dyrektywy Siedliskowej [Dyrektywa Rady 92/43/EWG] oraz obszary specjalnej ochrony (tzw. obszary ptasie), dla których podstawę prawną stanowi Dyrektywa Ptasia [Dyrektywa Rady 79/409/EWG]. W Polsce do końca 2008 roku wyznaczono 124 obszary ptasie

o łącznej powierzchni 10,3% oraz 364 obszary siedliskowej zajmujące 8,4% terytorium Polski. Sieć Natura 2000 nie zastępuje krajowego systemu ochrony przyrody, ale go uzupełnia dając merytoryczne podstawy i instrumenty prawne służące zachowaniu dziedzictwa przyrodniczego w skali kontynentu.

Istotą gospodarowania w przyrodniczych obszarach chronionych powinno być dostosowanie struktury i intensywności gospodarki do kryteriów wynikających z walorów przyrodniczych. Dominującą rolę pełni tu oczywiście samo środowisko przyrodnicze, które nakłada na wszystkie działające tam podmioty obowiązek podporządkowania funkcji ochronnej wszelkiej prowadzonej działalności. Nie musi to jednak oznaczać rezygnacji z aktywności gospodarczej na badanych obszarach. Gospodarstwa rolnicze położone w obrębie obszarów chronionych są zobowiązane do przestrzegania gospodarowania zgodnego z kodeksem dobrych praktyk rolniczych, a inwestycje muszą być zaopiniowane przez wojewódzkiego konserwatora przyrody w zakresie ich wpływu na środowisko [4, 13]. Tereny te powinny być traktowane jako obszary wdrożeń nowych metod oraz planowania przestrzennego i działalności gospodarczej zgodnej z zasadami ekorozwoju [23]. W ustawie o ochronie przyrody z 1991 r. [20] zastały przedstawione ramowe zasady użytkowania obszarów chronionych i dopuszczalne formy działalności gospodarczej. Można to zdefiniować za pomocą 2 zasad:

- ściśle dostosowanie form i intensywności działalności człowieka do naturalnych możliwości środowiska przyrodniczego.
- konieczność respektowania ograniczeń w działalności gospodarczej.

3. Wpływ sąsiedztwa obszarów chronionych na działalność rolniczą

Badania przeprowadzone przez Gotkiewicza [5] na grupie 501 gospodarstw znajdujących się na terenie czterech wybranych Parków Narodowych wykazały, że prawie 40% rolników odczuwało obecność parku: przy czym tylko niepełna połowa postrzegała ten wpływ jako pozytywny (tab. 2). Najmniej korzystna sytuacja wystąpiła w Kampinowskim Parku Narodowym, gdzie prawie 39% respondentów uznało, że obszar chroniony negatywnie wpływa na życie lokalnych społeczności, a tylko 11%, że pozytywnie. Podobne badania ten sam autor przeprowadził na grupie 149 gospodarstw zlokalizowanych na terenach czterech wybranych parków krajobrazowych. Wynika z nich, że 78% rolników miało obojętny stosunek do obecności parku w sąsiedztwie ich gospodarstw, 15% rolników dostrzegało negatywne aspekty, a jedynie 6% widziało jego pozytywne strony (tab. 3).

Obszary chronione mogą i powinny zapewniać społecznościom lokalnym określone korzyści, w tym zwiększać ich dochody. Tymczasem jak się okazuje przez wielu rolników są traktowane jako obszary szczególnych utrudnień i często są płaszczyzną konfliktów wynikających z ograniczeń działalności na tych terenach i spadkiem dochodów [Guzik 1996]. Czynnikiem utrudniającym funkcjonowanie społeczności lokalnych są głównie przepisy ochrony środowiska i związane z tym ograniczenia na przykład w stosowaniu środków chemicznych. Jako bariery wymienia się również hamowanie stopnia zainwestowania terenu, a więc ograniczenia w zabudowie i zakaz melioracji, a także ograniczenia w sprzedaży gruntów oraz krótki okres dzierżawy.

Tab. 2. Wpływ parku narodowego na działalność gospodarstw wg opinii rolników (%) [5]
 Table 2. Influence of the national park on farm activities, according to the opinion of their owners (%)

Oddziaływanie	Wielkopolski	Biebrzański	Wigierski	Kampinowski	Średnio
Pozytywne	20,7	21,7	20,9	11,4	18,7
Negatywne	22,3	7,2	14,0	38,6	20,5
Niewielki wpływ	33,9	69,6	58,1	0	40,4
Nie ma znaczenia	23,1	1,5	7,0	50,0	20,4

Tab. 3. Wpływ parku krajobrazowego na działalność gospodarstw według opinii rolników (%) [5]
 Table 3. Influence of the landscape park on farm activities, according to the opinion of their owners(%)

Oddziaływanie	Mazurski	Brudzeński	Wysoczyzny Elbląskiej	Pojezierza Iławskiego	Średnio
Pozytywne	1,8	8,8	3,4	10,3	6,1
Negatywne	32,1	8,8	13,3	6,9	15,3
Nie ma znaczenia	66,1	82,4	83,3	82,8	78,6

Niektórzy rolnicy widzą też problem w szkodach wyrządzanych przez zwierzynę łowną oraz dewastacji terenu przez turystów. Z kolei zakaz wstępu do niektórych części obszarów chronionych szczególnie dotyka rolników uzyskujących dodatkowe dochody ze zbierania runa leśnego [17].

Sąsiedztwo obszaru chronionego ma również pozytywne strony. Stwarza możliwość dzierżawy gruntów oraz rozwoju turystyki, zwłaszcza agro- i ekoturystyki. Produkty wytwarzane przez rolników mają większą szansę zbytu, ponieważ położenie gospodarstwa na terenie obszarów chronionych jest doskonałą reklamą dla tych produktów. Poza tym rolnicy gospodarujący na terenach cennych przyrodniczo mogą uzyskać dodatkowe wsparcie finansowe po przystąpieniu do programów rolnośrodowiskowych, czy też mogą korzystać z dopłat w ramach programu Natura 2000. Można również liczyć na dodatkowy dochód, dzięki współpracy ze służbami parku przy np. przy wykaszaniu łąk, konserwacji obiektów turystycznych i dydaktycznych itp. [5].

W Polsce, podobnie jak i w pozostałych krajach UE potrzebny jest zrównoważony rozwój obszarów prawnie chronionych. Powinien on stanowić podstawę właściwego kształtowania środowiska, którego celem jest zachowanie obszarów cennych przyrodniczo oraz stworzenie warunków do funkcjonowania społeczności lokalnych. Wprowadzenie rozwoju zrównoważonego na obszarach chronionych powinno opierać się na kilku podstawowych kierunkach działań, z których najważniejsze to właściwy dobór kierunków produkcji rolniczej dostosowanych do wymogów ochrony środowiska oraz poszukiwanie dodatkowych lub alternatywnych źródeł dochodu społeczności lokalnych [3, 19]. Zdaniem Zielińskiej [24] na terenach chronionych największą szansę rozwoju ma rolnictwo ekologiczne, rozwój przyjaznych dla środowiska form turystyki, lecznictwo uzdrowiskowe, gospodarka leśna (pozyskiwanie drewna, runa leśnego), drobny przemysł rolno-spożywczy.

4. Rolnictwo ekologiczne na obszarach prawnie chronionych

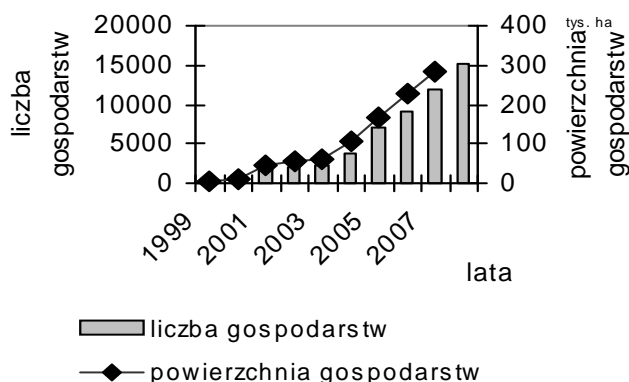
Rolnictwo ekologiczne jest idealnym kompromisem między gospodarką rolną a ochroną przyrody np. w parkach narodowych, czy krajobrazowych [11]. Łączy ono produkcję roślinną i zwierzęcą, bazując na środkach pochodzenia biologicznego i mineralnego nie przetworzonych technologicznie. Podstawowym celem rolnictwa ekologicznego jest ochrona środowiska przyrodniczego, wzrost i utrzymanie żyzności gleby, poprawa jakości produktów rolnych oraz

kształtowanie i pielęgnowanie krajobrazu [9]. W krajach UE udział rolnictwa ekologicznego w całości użytków rolnych wynosi 3,9%, ale w poszczególnych krajach jest bardzo zróżnicowany, np. we Włoszech wynosi 8%. W Polsce w 2007 r. powierzchnia upraw ekologicznych stanowiła około 1,6% powierzchni użytków rolnych [16].

Rolnictwo ekologiczne wiąże się z dużym nakładem pracy, co daje mieszkańcom wsi nowe miejsca pracy i prowadzi do lepszego wykorzystania nadwyżek siły roboczej w rolnictwie. Zmniejsza się ilość stosowanych przemysłowych środków produkcji, co zmniejsza koszty produkcji rolnej. Poza tym wyższe ceny produktów oraz dopłaty do rolnictwa ekologicznego w ramach programów rolnośrodowiskowych sprzyjają rozwojowi tej formy gospodarowania, o czym świadczą, między innymi dane prezentowane przez GIJHARS na temat wzrostu liczby i powierzchni gospodarstw ekologicznych na przestrzeni ostatnich lat w Polsce (rys.). Taka forma gospodarowania na terenie przyrodniczych obszarów chronionych może też wpłynąć na rozwój innych dziedzin życia, takich jak drobne przetwórstwo, tworzenie sieci dystrybucji, systemu znakowania i kontroli, informacja na temat „zdrowej żywności” i promocja produktów ekologicznych [23].

Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce napotyka także na wiele niekorzystnych zjawisk utrudniających ten rozwój. Do poważnych barier możemy zaliczyć niekorzystną strukturę demograficzną, która wynika z recesji w rolnictwie powodującej odpływ młodych ludzi i starzenie się mieszkańców wsi [8]. Drugą barierą jest słaba kondycja ekonomiczna gospodarstw, przy czym integracja Polski z UE oraz przyłączenie do WPR otworzyły rolnikom możliwości skorzystania z dodatkowych instrumentów pozwalających łączyć działalność rolniczą z ochroną przyrody, takich jak: programy rolnośrodowiskowe, czy dopłaty z tytułu gospodarowania na obszarach Natura 2000. Kolejna bariera to trudności ze zbytem produktów ekologicznych. Realia gospodarki rynkowej pozwalają istnieć na rynku tylko rolnikom najbardziej przedsiębiorczym i oferującym najlepsze produkty. Poza tym wciąż jest zbyt wąski rynek produktów ekologicznych. i wyższe ceny sprawiają, że do tej pory interesowała się nimi tylko część społeczeństwa, z reguły ta o wyższych dochodach. Możliwością częściowego rozwiązania tych problemów mogłoby być przetwarzanie produktów, lub tworzenie grup producenckich [15]. Poza tym rosnące wymagania społeczeństwa odnośnie zdrowej żywności wskazują na korzystne trendy w kierunku rozwoju i rozszerzenia się rynku tych produktów.

Dodatkową barierą jest również niski poziom wiedzy o tym systemie produkcji oraz mała skłonność gospodarzy do podejmowania inwestycji proekologicznych.

Rys. Liczba i powierzchnia gospodarstw ekologicznych w Polsce (z certyfikatem i w okresie przestawiania) w latach 1999-2008 [opracowanie własne na podstawie GIJHARS] Fig. Number and area of organic farms in Poland (certified and in the period of transformation) between 1999 and 2008 [Own study based on IJHARS]

5. Rozwój turystyki na terenach chronionych

Drugim ważnym kierunkiem działalności rolniczej, który może być realizowany zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju na obszarach chronionych są różne formy turystyki, np. agroturystyka, czy ekoturystyka [12]. Skala uzależnienia regionu od turystyki jest tym większa, im wyższy jest poziom atrakcyjności turystycznej obszaru, wyrażający się głównie wysoką rangą walorów przyrodniczych i krajobrazowych oraz rozwojem infrastruktury turystycznej. Prawidłowy rozwój turystyki na obszarach chronionych powinien spełniać trzy grupy celów: ekologiczne, społeczne i ekonomiczne [22]. Do priorytetów ekologicznych należy zaliczyć zapewnienie ochrony przyrody i krajobrazu w dłuższej perspektywie czasu oraz budowanie klimatu poparcia dla terenów chronionych wśród społeczności lokalnych oraz turystów. Cele społeczne to zapewnienie turystom ciekawego i wartościowego pobytu na łonie natury, poprawę jakości życia ludności miejscowej, szerzenia zasad i potrzeby rozwijania zrównoważonej turystyki oraz zagwarantowanie, że różne grupy społeczne będą korzystać i czerpać przyjemności z istnienia terenów chronionych. Z kolei cele ekonomiczne wiążą się ze wspieraniem zrównoważonego rozwoju gospodarczego w najbardziej wrażliwych i cennych regionach świata.

Turystyka może być ważnym źródłem dochodów dla gospodarstw zlokalizowanych na terenach prawnie chronionych. Stwarza możliwości zatrudnienia, stymuluje rozwój innych dziedzin gospodarczych, takich jak: usługi noclegowe, żywieniowe, kulturalne, transport, handel, lokalny rozwój infrastruktury i wiele innych [23]. Społeczność lokalna może oczekiwać od rozwoju turystyki wiejskiej także, między innymi utrzymania i ożywienia lokalnego rzemiosła sztuki ludowej oraz wiejskich tradycji, mobilizacji do podnoszenia kwalifikacji oraz zdobywania przez mieszkańców wsi nowych umiejętności i doświadczeń, poprawienia estetyki w domu i wokół niego, wykorzystywanie starych, często nie użytkowanych budynków lub ich części

oraz poczucia dumy z miejsca zamieszkania [1, 10]. Dzięki napływowi turystów obszary te mogą się na nowo ożywić. Warunkiem bezkonfliktowego rozwoju usług turystycznych na obszarach chronionych jest ścisła współpraca społeczności i samorządów lokalnych z administracją tych terenów, ponieważ wiąże się z tym pewne zagrożenia. Dotyczą one głównie niszczenia zasobów środowiska przez nadmierną penetrację turystyczną i zwiększoną ilość zanieczyszczeń bytowych. Wszelkie formy ruchu turystycznego i ich intensywność powinny być zatem dostosowane do określonych granic chłonności i pojemności turystycznej danego obszaru.

6. Podsumowanie

Na obszarach chronionych nadrzędnym celem jest ochrona cennych i unikatowych zasobów przyrodniczych przed postępującą antropopresją. Obszary prawnie chronione powinny stwarzać zamieszkującym je społecznościom lokalnym szanse rozwoju ekonomicznego i społecznego. Rolnicy, obok niewątpliwych zalet, dostrzegają jednak wiele barier i niekorzystnych zjawisk, które utrudniają rozwój lokalny. Głównymi kierunkami działań na tych terenach powinny być rolnictwo ekologiczne oraz turystyka przyjazna środowisku. Środowisko powinno być postrzegane jako zasób pozwalający na osiągnięcie korzyści materialnych i należy je traktować jako swoiste dobro, a nie barierę w rozwoju.

7. Literatura

- [1] Balińska A.: Turystyka wiejska jako przykład dywersyfikacji funkcji obszarów wiejskich na przykładzie gminy Płaska. Roczn. Nauk. SERiA, T. 9, z. 2, 28-33, 2003.
- [2] Baranowski M., Makomska-Juchiewicz M.: System ostoi siedliskowych NATURA 2000 w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej. w: Chmielewski T.J. (red.) Problemy organizacji i funkcjonowania systemu ostoi siedliskowych Natura 2000 w Polsce. Zesz. Nauk. PAN 38: 35-49, 2004.
- [3] Chmielewski T., Harabin Z.: Rolnictwo w parkach krajobrazowych i obszarach chronionego krajobrazu. W: Proekologiczne zorientowanie polityki rolnej w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. IERiGŻ, Warszawa, III, 111-121, 1993.
- [4] Duer I., Fotyma M., Madej A.: Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej. FAPA, Warszawa, ss. 92, 2004.
- [5] Gotkiewicz W.: Uwarunkowania i możliwości aktywizacji właścicieli gospodarstw rolnych na obszarach prawnie chronionych. UWM Olsztyn, ss.183, 2005.
- [6] GUS (2008): Roczniki statystyczne oraz materiały i opracowania statystyczne.
- [7] Guzik A.: Konflikty społeczno-ekologiczne w parkach krajobrazowych. Aura, 11, 1996.
- [8] Kołoszko-Chomentowa Z.: Kierunki rozwoju rolnictwa w gminach puszczańskich. Roczniki Naukowe SERiA, T. 4, z. 6, 94, 2002.
- [9] Kuś J.: Systemy gospodarowania w rolnictwie. Rolnictwo ekologiczne. Mat. Szkol. 45/95. IUNG Puławy, ss. 62, 1996.
- [10] Makarski S.: Rola agroturystyki w aktywizacji rozwoju lokalnego (na przykładzie woj. podkarpackiego). Roczn. Nauk. SERiA, T. 9, z. 1, 227-232, 2003.
- [11] Metera D., Knieć W.: Rolnictwo ekologiczne na obszarach przyrodniczo cennych. ODR, Przysiek, 2001.
- [12] Napiórkowska A., Zapotoczna M.: Możliwości wykorzystania obszarów prawnie chronionych regionu łomżyńskiego do rozwoju turystyki. W: Uwarunkowania społeczno-ekonomiczne i kulturowe rozwoju turystyki i rekreacji w regionie łomżyńskim. UWM, Olsztyn, II, 93-100, 1999.
- [13] Niewęgłowska G.: Zagrożenia dla środowiska z gospodarstw położonych w strefie ograniczeń środowiskowych. Roczn. Nauk. SERiA, T. 9, z. 2, 333-337, 2003.
- [14] Okuniewski J.: Społeczno-ekonomiczne problemy wsi i rolnictwa na obszarach chronionych. W: Ekonomiczno-społeczne ograniczenia oraz szanse wsi i rolnictwa na obszarach chronionych. Mat. Konf., Lubniewicz, 2-3 listopada 1995. Red. Kłodziński M., Jaksch T., SGGW Warszawa, 1995.
- [15] Runowski H.: Popyt na żywność ekologiczną. W: Marketing produktów ekologicznych w północno-wschodniej Polsce. Red. Metera D., Bednarek A. Fundacja IUCN Poland, Warszawa, 1999.

- [16] Sakowski T.: Podstawy rolnictwa ekologicznego. W: Podręcznik rolnictwa ekologicznego. CDR w Brwinowie, oddz. Radom, 9-55, 2008.
- [17] Siewniak M., Orzeszko E.: Konflikty między parkiem krajobrazowym i innymi formami użytkowania terenu i próby ich łagodzenia na przykładzie rejonu parku krajobrazowego nad Branwią. W: Problemy architektury krajobrazu. Red. Majdecki L., SGGW-AR Warszawa, 1, 103-116, 1988.
- [18] Staniak M.: Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich z uwzględnieniem systemu obszarów chronionych. Roczn. Nauk. SERiA, T. 9, z. 2, 269-373, 2003.
- [19] Staniak M.: Mały poradnik ochrony przyrody. W: Człowiek a przyroda. Red. Michalczyk J., KUL Lublin, Kuratorium Oświaty Lublin, 75-94, 2008.
- [20] Ustawa z 16 października 1991 r. o ochronie przyrody, Dz. U. Nr 114, poz. 492.
- [21] Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. Nr 92, poz. 880.
- [22] Wiatrak A.: Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich. Zag. Ekon. Rol., 1, 34-46, 1996.
- [23] Zielińska A.: Gospodarcze wykorzystanie przyrodniczych obszarów chronionych w strefie górskiej (na przykładzie województwa dolnośląskiego) według zasad ekorozwoju. Opera Corcontica, 37, 650-654, 2000.
- [24] Zielińska A.: Możliwości gospodarowania na obszarach chronionych według zasad zrównoważonego rozwoju. W: Walory przyrodnicze jako czynnik rozwoju regionów wschodniej Polski. Red. Horodelski R., Sadowska-Snarska C., WSE, Białystok, 2003.